

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE

A NORVÉG NEMZETI KARAKTEROLÓGIA

BJØRNSTJERNE BJØRNSEN ÉS HENRIK IBSEN MAGYAR BEFOGADÁSTÖRTÉNETÉBEN

Bjørnstjerne Bjørnson¹ (1832–1910) neve ma nem hangzik annyira ismerősen, mint Henrik Ibsen² (1828–1906), noha Bjørnson előbb volt ismert Magyarországon, népszerűsége pedig nyomon követhető a 19. század második felének magyar sajtójában. Már 1865-től foglalkoznak vele a magyar folyóiratok, fordítják és közlik szépirodalmi műveit, előszeretettel tudósítanak politikai tevékenységéről. *Leonarda* és *A csőd* című drámáit magyar színpadokon is bemutatják 1876-ban és 1879-ben. Hozzá képest Henrik Ibsen később, csak az 1880-as évek végére kap figyelmet a magyar tudósításoknak köszönhetően a külföldi előadásokról, majd a *Nóra* című előadás révén, pedig már 1869-ben megemlíti Bjørnstjerne Bjørnson mellett, mint az „erőteljes [norvég] nemzeti érzület”² egyik képviselőjét, „az új irány terjesztőjét”.³ Míg Bjørnstjerne Bjørnson váratlanul kiesik a magyar irodalmi köztudatból, leginkább a nemzetközi sajtóban közzétett éles felszólalása miatt Magyarország kisebbségpolitikája ellen (Bjørnson-afféreként⁴ ismeretes vita), addig Henrik Ibsen drámái elengedhetetlen darabjait képezik a magyar színházi társulatok repertoárjának, világhírneve mindmáig töretlen.

Termékeny vállalkozásnak tartom annak feltérképezését, hogy milyen imagológiai sémák, nemzeti karakterológiával kapcsolatos előfelte-

**A befogadástörténet
eltérő dinamikája
láttatja, hogy
az írókkal szembeni
viszonyra miként
tapadnak rá
a nemzetiségükkel
kapcsolatos
előfeltevések...**

vések szervezik Bjørnson és Ibsen korai magyar recepcióját. A befogadástörténet eltérő dinamikája láttatja, hogy az írókkal szembeni viszonyra miként tapadnak rá a nemzetiségükkel kapcsolatos előfeltevések, ennek milyen időbeli változásai vannak, miként válnak szépirodalmi alkotásaik a norvég nemzetet ábrázoló reprezentatív művekké. Jelen tanulmány célja a korabeli magyar sajtó ismertetőin, cikkein és kritikáin keresztül reflektálni a két író magyar befogadástörténetét meghatározó imagológiai, kontextusbeli tényezőkre és korlátokra, amelyek határt szabnak szépirodalmi műveik értelmezésének.

Tapodi Zsuzsa *Imagológia: kérdések, módszerek, törekvések* című tanulmányában megállapítja, hogy a 19. század közepétől az irodalomkritikusok „*az irodalmi hagyományt az etnikai temperamentummal magyarázzák*. Ezen évtizedekben az irodalomtörténet-írás az irodalmat úgy értelmezi, hogy az elsősorban egy adott nemzeti közösségnek a saját nyelvén keresztül történő kifejeződése.”⁵ Bjørnson és Ibsen 19. századi magyar befogadástörténetét is e szempontok határozzák meg. Kutatásom Joep Leerssen imagológiai módszertanára épül,⁶ célom pedig annak tudatosítása, hogy nemcsak irodalmi reprezentációkban találkozunk a nemzetkarakterológia sajátos példáival, hanem a sajtóban is. Ezek jellemzően nem objektív ténymegállapításon vagy empirikus megfigyelésen alapulnak, hanem hallomásból származó információkon, illetve közhelyeken.⁷ Nem gondolom, hogy ezek a keretek csupán a magyar recepcióban volnának mérvadók a Bjørnsonnal és Ibsennel kapcsolatos diskurzusokban, mivel a közvetítő nyelvek és kultúrák (leginkább német, angol, francia) befolyását nem lehet figyelmen kívül hagyni. Tény azonban, hogy e nyelvek és kultúrák által közvetített szempontok részévé váltak annak a sajátos magyar befogadói közegnek, amelynek a rekonstrukciójára most kísérletet teszek, és amelynek nyomán új vonásokkal gazdagodhat a korabeli norvég irodalom és kultúra magyar imagológiája, a két író megítélése.

A viszonylag korai és erőteljes hazai érdeklődés Bjørnstjerne Bjørnson személye és művei iránt sokat elárul a befogadó magyar környezetről. 1865-ben *A Népbarát* úgy hirdeti három rövidebb elbeszélését, mint amelyekben az író „[s]aját nemzetét [...] igen híven festi”.⁸ A felvezető azt sejteti, hogy ezek a szépirodalmi művek betekintést nyújtanak a norvég valóságba, a norvég nemzet jellemzőit ismerheti meg általuk az olvasó. A rövid terjedelmű elbeszélések mozgósítják az író nevéhez tapadt parasztnovella jellegzetességeit, amelyben a műfajt tematizáló magyar ismertető a norvég hétköznapiakat, hagyományokat vélik felfedezni. A Bjørnson-féle parasztnovella jellegzetessége, hogy egy sajátságos társadalmi osztályt mutat be, a norvég földművelők, nagyparasztok életébe nyújt betekintést, ahol a szereplők a sagairodalom büszke, szabad alakjaira emlékeztetnek. Fontos szerepet játszanak a norvég nemzeti identitás megerősítésében, viszont egyúttal szakítást jelentenek a nép romantikus, idillikus ábrázolásával, mivel Bjørnson nem rejti el a szereplők erkölcsstelenségét, részegsége és erőszakra való hajlamát.⁹ Utóbbiakra azonban sokáig nem figyel fel a magyar kritika, nem tematizálja ezeket az idillbe kevésbé illeszkedő elemeket.

Bjørnstjerne Bjørnson 1869-ben *A halászeány* című elbeszélés közzlésekor kulturálisan beágyazva értelmezik,¹⁰ ennek kapcsán terjedelmes ismertető olvasható. Ebben hangsúlyos szerepet kap a norvég író személye, eddigi munkássága, az általa képviselt kultúra, Norvégia történelmi háttere. *A Magyarországon és a Nagyvilág* cikke kitér a norvég nyelv kérdésére, a norvég irodalom kezdetére, és ennek önállóságát a krisztianiai norvég egyetem (1811), illetve a Dániával való

szakítás (1814) megalapításának dátumától számítva: „A dán uralom és dán kultúra kettős járma alatt nyögő nemzet fölszabadult, de a szellemek teljes fölszabadulása nem történhetett oly gyorsan. A régi befolyás alatt felnőtt írók nem bírtak egy új nemzeti norvég irányt megalapítani, szemeik előtt még a dán és német minták lebegtek, azon irodalmak klasszikusai, honnan összes műveltségüket mentették.”¹¹

Az idézet erős szóképei által – mint kettős járom alatt nyögő nemzet, fölszabadulás – érzékelhető a szerző szimpátiája a kulturálisan még mindig dán befolyás alatt levő norvég nemzet iránt. Az ismertető azonban Bjørnsont már úgy mutatja be, mint az „igaz norvég szellemiség” képviselőjét, aki műveiben és ezek nyelviségében (norvégul) elsőként képviseli eredményesen európai színvonalon a norvég nemzeti/népies vonalat. Az ismertető hangsúlyozza, hogy Bjørnsonnak tulajdonítható a széles körben egyre fokozódó érdeklődés az eddig ismeretlen norvég irodalom iránt.¹² Bjørnson művei közvetítő médiumként hatnak, mintha azt sugallanák, hogy általuk nemcsak a norvég irodalmi kultúra ismerhető meg, hanem a norvég valóságba is betekintést engednek: „Ha kevésbé nagyszerű is [mint a *Sigurd Slembe* c. trilógia, történelmi dráma], de még kedvesebb a varázs-szépségű népies novella, *Sünnöva Solbakken*. Ez kedveltette meg őt a nagy közönségnél. Bjørnson műveiben érzi az ember, hogy e paraszt hősök és hősnők nem fölcicomázott bábuk, hanem élő hús és vér; a költő oly országban él, hol a társadalmi egyenlőség valósággal létezik, hol azon osztályok, melyek másutt alárendeltek, elnyomottak, szabad független életet élnek s azért gazdag benső eszményi életet találhatni náluk, melyet nem reájok disputál a költő, hanem tőlük vesz át.”¹³

Az idézetben összemosisodik fikció és realitás. A szerző kiemeli, hogy Bjørnson az északi idillen belül képes valószerű alakok megformálására, mi több, ő ezeket nem kitalálja, csak átformálja, tehát szövegesíti a norvég valóságot. Bjørnson prózai szövegeinek erősen emancipatorikus jellege azonban nem nyer jelentőséget a magyar befogadásban: *A halászlányban* legitimé válik Petra döntése, az elbeszélés világában elfogadható, hogy a főszereplő ne a házaseletet, hanem az erkölcsisége miatt folyamatosan megkérdőjelezett színjátszást válassza. A magyar recepció a norvég nép, a demokratikus társadalmi berendezkedés idealizálására helyezi a hangsúlyt, és nem érzékeli Bjørnson társadalmi problémák iránti érzékenységét, prózai művei kapcsán ezzel nem foglalkozik.

Bjørnson születési helyéről és életéről mesés, részletgazdag és idillszerű életrajzok olvashatók a korai recepció 19. századi ismertetőiben. Norvégia, a norvég táj, a norvég kultúra és vallásosság értelmezési pontok a róla szóló írásokban.¹⁴ Egy tudósítás a norvég nemzettel kapcsolatban kiemeli, hogy „[m]indent komolyan vesz a norvég, a munkát és a költészetet, a pihenést és a természet szeretetét”.¹⁵ Ez jelenti a kiindulópontot: a norvég nemzeti sajátosságként értelmezett minősítések egyúttal a korabeli irodalmat is értelmezik. „Népszociológiai mozzanatként” magyarozódik, hogy Bjørnson mellett más fiatal norvég írók, ismert személyek is „komoly, morális problémákat” elemeznek, és így általános érvényű, univerzális dolgokra tapintanak rá, hozzájárulva az Európához való tartozás megerősítéséhez. Ha Bjørnson kapcsán valami kellemetlen, kirívó, társadalmilag provokáló bukkan fel, a válaszkereséskor rendszerint ezekhez az imagoológiai sémákhoz térnek vissza a kritikák.

Heinrich Gusztáv írásában amellet érvel, hogy a romantikus Andersen kívüláll, mert a többi (nem megnevezett) skandináv író *hidegen, sötétben* ír, akiknek „költészete inkább realiztikus és mindig nyugodt, látszólag hideg, — mint

ezt legjobban Bjørnson igen szép, de egy kissé nehézkes és hosszadalmas novelláiból láthatni”.¹⁶ Bjørnson nevéhez korán kötődik nemzetisége okán a *realisztikus, valóságot ábrázoló, hidegséget árasztó* írásművészet, amit az északi, norvég táj karakteréből vezetnek le. Egy 1888-as cikk nyomatékossítja, hogy „a svéd–norvég írók[nak] éles megfigyelő tehetsége, a regényeikben és drámáikban nyilvánuló egészséges realizmus, a jellemzésnek egész az apró részletekig terjedő következetessége, élettől duzzadó alakjaik, irányuk és felfogásuk sajátossága”,¹⁷ vagyis az írók nemzetisége meghatározza műveikben megmutatkozó kvalitásaikat. Ebben a kontextusban pozitívként hatnak ezek a sajátosságok, megfelelnek a kor elvárásainak az írókkal szemben, és egyúttal az északi irodalom és karakterológia ismérvei is. Bjørnson (és ekkor már Henrik Ibsen) írásművészetét rendszerint visszavezetik a nemzeti karakterológia ezen ismérveire.

Az 1880-as évek közepétől tudósításszerűen, Bjørnson nevével már leválva is olvashatók ismertetők Ibsenről, aki ekkortájt vívja ki magának „a másik neves norvég drámaíró”¹⁸ minősítést. Péterfy Jenő 1887-es *Két norvég dráma* című részletes elemzésében feltételezi, hogy nem teljesen ismeretlen Henrik Ibsen az olvasók előtt, akit az utóbbi időben már Bjørnson előtt emlegetnek.¹⁹ Érdemes részletesebben tárgyalni Kürthy Emil 1889. október 4-én megjelent cikkét²⁰ (a *Nóra* magyar bemutatójának napján), amelyben a szerző Bjørnson magyarországi népszerűségén kéri számon Ibsen ismeretlenségét. „Sajátságként” értelmezi, hogy „a hatvanegy éves Ibsen Henrik neve csak színműírói tevékenységének negyvenéves fordulója küszöbén olvasható először magyar színlapon, úgyszólván teljesen ismeretlenül a »nagy« közönség előtt, holott *Catilinája* óta (1850) számos remekművel gazdagította a norvég irodalmat, és művei széles körben hódítanak a művelt külföldön”.²¹ Kürthy szerint a mulasztásnak nem a földrajzi távolság az alapja Magyarország és Norvégia között, mivel Bjørnson színművei, *A csőd* és a *Leonarda*, „már évek óta képviselve van[nak] a magyar színházak műsorán”,²² hanem Ibsen „egészen sajátos, idegenszerű, komor szellemében” értekel olyan idegenséget, amelyre nem fogékony a magyar közönség. A szerző szembeállítja nemcsak a két írásművészetet, hanem drámáik szerkezetét és a belőlük kiérezhető morális üzenetet is.²³

A társadalom támaszai (1890. április 18.) bemutatójának alkalmával azonban a kritika örvendve jegyzi meg, hogy nagymértékű hasonlóság fedezhető fel Bjørnson *A csőd* színművével,²⁴ a *Pesti Hírlap* ismertetője²⁵ pedig amellet foglalt állást, miszerint mind Ibsennél, mind Bjørnsonnál, azaz a „norvég realistáknál” fellelhető az a „képmutató társadalom”,²⁶ ami történeti háttérének és földrajzi adottságainak révén különbözik a magyarországi viszonyoktól. Az Ibsen körül kialakult viták hatására Bjørnson írásművészete újraértelmeződik, drámái Ibsenével azonos kategóriában értelmeződnek.²⁷ A magyar befogadásban nemzetkarakterológiai érvekre alapozva képződik meg a távolságtartás, azt hangsúlyozva, hogy az irodalmi szereplők és tetteik a norvég kultúrára, a norvégokra jellemzőek – de a magyar valóságra, társadalomra, kapcsolatokra nem.

Az 1890-es évektől az Ibsen-drámák szereplői egyre inkább háttérbe szorítják Bjørnson alakjait az északi tájjal kapcsolatos szövegekben: „Képzületünk előtt megelevenednek azok a regényes vidékek, melyeket észak költészete annyi bájjal tudott fölruházni. A csodaszép fjordok telve hangulattal. És látni véljük már lelki szemeink előtt a Frithiof monda²⁸ hőseit, Ibsen, Bjørnson, Lie alakjait, melyeket annyira ismerünk.”²⁹ A felsorolás elejére már Ibsen kerül, és az is eltoló-

dik, ahogyan a két szerzőt megnevezik: egyre gyakrabban lesz Ibsen a norvég „drámaíró”, Bjørnson meg a „költő és politikus”.³⁰

Sokat sejtető egy fiatal angol utazónak, Miss Alec Tweedie-nek a beszámolója arról, hogy milyen élmény találkozni Ibsennel és Bjørnsonnal. A *Fővárosi Lapok* lefordítja³¹ az angol *Temple Bar* havilapban megjelent szöveget, amely erőteljesen tematizálja a két író különbözőségét. Ibsent úgy írja körül benne Tweedie mint „a nagy ember”-t; modorát tekintve pedig „rendkívül tartózkodó és nyugodt, beszéde nagyon lassú, még akkor is, ha norvégul beszél. Látszik, hogy inkább szeret hallgatni, mint beszélni; udvariassága azonban kifogástalan.”³² Jellemével kapcsolatban számos érdekességre kitér: „Ibsennél valóságos mánia a rend és tisztaság szeretete. Mindent lassan, megfontolva és rendkívül pontossággal csinál, írása gondosság és tisztaság dolgában bámulatra méltó. [...] A külső élet izgatottsága reá nincs semmi befolyással. Megfigyeli és analizálja a mások szenvedélyeit, de azokat ő maga soha nem érezi.”³³

Az Ibsennél tett látogatás után a beszámolóban rövid felvezetés következik a két író viszonyát illetően. Tweedie kitér arra, hogy húszéves barátságuknak azért van vége, mert „nincs egyetlen olyan fontos kérdés sem, amely felől egyformán éreznének vagy gondolkoznának”.³⁴ Ezután áttér Bjørnson bemutatására, akiről úgy nyilatkozik, hogy „a radikális párt feje, ma a legtekintélyesebb ember az egész Skandináviában”.³⁵ Tweedie nemcsak kinézetben és jellemében,³⁶ hanem még írásművészetüket illetően is ellentétekként kezeli őket. Ez az értékítélet megnyilvánul az örökösödéstannal kapcsolatban is: „Ibsen csak kikerülhetetlen és átkos végzetességet talált az örökösödésben. Bjørnson előtt ellenben az örökösödés ismerete jótétemény.”³⁷ Ibsen műveiben kardinális szerepet kap a szülőkévtől (illetve metaforikusan kiterjesztve a társadalmi romlottságból) eredő örökletes betegségnak a determinizmusa a szereplők életében, például a *Nórában*, a *Kísértetekben*, míg Bjørnson műveire ez nem jellemző. Utóbbi az örökösödésben arra lát lehetőséget, hogy az ember jellemét nemesítse. Bjørnson a jó, Ibsen a rossz jellemábrázoló tulajdonságokat kapja, így pedig a korabeli naturalizmussal, realizmussal, modernséggel kapcsolatos viták is előtérbe kerülnek.³⁸

A beszámoló szerint Bjørnson „enthuziasta”, erős, magas ember, akinek „[k]jerek arca, kiálló erős pofacsontjával tipikus norvég kifejezést kölcsönöz”.³⁹ Ibsennel ellentétben mindig mosolyog, kedves, szereti a zenét, büszke paraszt származására, és majorjában ő maga műveli kertjét, szántóföldjeit. Írási szokásai is eltérőek: míg Ibsen hosszú ideig dolgozik egy alkotáson, addig Bjørnson akár séta közben is feljegyi ötleteit.

Az esetről a *Pesti Hírlap* is beszámol, azonban a találkozást illetően Tweedie kiábrándultsága kerül fókuszba ebben a változatban: „Az angol hölgy nagyon csalódott kíváncsiságában. Ibsennel kénytelen volt németül beszélni, Németország iránti szimpátiákról. [...] Az angol hölgy kijelenti Ibsenről, hogy pedáns és ideges, mint egy vén kisasszony, aki nem jól érzi magát, ha szobájában valami nincs a maga helyén, így nem tud írni, ha egy kis tablett, mindenféle alakokkal, nincs a maga helyén az íróasztalon. [...] A zenét Bjørnson nagyon kedveli és mások nagy szenvedélye a kertészkedés.”⁴⁰ Míg Ibsennel kapcsolatban elmarasztaló és kedvezőtlen az összegző a beteges rendezettségét illetően, addig Bjørnsonról szimpátiától átítatott hangnemű. E különbségben a műveikkel kapcsolatos értelmezések tükröződnek: míg Ibsent a *betegesség*, a *sötétség*, a *különtség* és az *északiasággal* kapcsolatos sztereotípiáival hozza összefüggésbe az ismertető, addig

Bjørnson személyéhez sokkal inkább a parasztnovellák értelmezésekor már bejáratott, *energikus, életteli, népies, tipikusan norvég* asszociációk kötődnek.

Gyakran kerül a két szerzői név egymás mellé a sajtótermékek hasábjain, így látható a róluk diakronikusan megváltozott kép: ugyan már 1869-ben megemlíti Ibsent Bjørnson mellett, de különbséget magyar nyelven leginkább csak az 1880-as évek közepétől tesznek a két író között – korábban inkább hasonló, hazájukból kivetett sorsúakként utalnak mindkettőjükre. Leginkább Péterfy Jenő 1887-es tanulmánya, a különböző életrajzok, majd Lázár Béla munkássága játszanak közre abban, hogy még a *Nóra* bemutatója előtt, majd rögtön utána kialakulhasson Ibsenről egy sajátos, Bjørnson hírnevétől levált kép a magyar olvasókban. Az első, önmaga körül vitát kavarázó Ibsen-dráma⁴¹ bemutatója után felmerül a kérdés: miért nem figyelt fel hamarabb Ibsenre a magyar köztudat és színház? Dominánssá válnak ezután azok az írások, amelyek alapján Ibsenhez a *szélsőségességet*, a *hideget*, *sötétséget*, míg Bjørnsonhoz az *energikusságot*, *érzelmi túlfűtöttséget*, *melegséget* kapcsolják. Ez a szembeállítás köszön vissza Wildner Ödön 1900-es tanulmányából is. Habár a szerző épp amellett érvel, hogy Ibsen társadalmi színműveinek megértéséhez szükséges a Bjørnson-drámák ismerete, mégis olyan mellérendelő és ellentétes szembeállításokat fogalmaz meg, amivel rájátszik a két szerzőről kialakult képekre: „[Bjørnson] [m]űvei legtöbbször májusi idő keretébe illenek, tele verőfényvel, langy meleggel, ezer illattal, bimbótfakasztó lármás étellel. Időnkint be is borul az ég, vad zivatar fut át rajta, de nem tart soká, a komor égbolton rögtön diadalmasan áttör a nap sugara, a szivárvány szüldője. / Ikertestvére, Ibsen, pesszimista; nincsenek prófétai hajlandóságai, az ember kérlelhetetlen bírása inkább. / Művei, legalább a legjellemzőbbek, ólomszürke ég alá illenek, őszi természet keretébe. Az elrongyolt természet didereg, korhadt falevél-illattal teli, elnémul, nagy álomra készül. Olykor a nap is megjelenik; égő-piros, de nem melegít, fényt is áraszt, de csak halaványat, kéteset.”⁴²

Wildner amellett érvel, hogy Bjørnson a „norvégabb, Ibsen a kosmopolitább. Bjørnson jelentősebb a norvég határokon belül, Ibsen azokon kívül”.⁴³ Emellett kitér a drámáik szerkezetének különbözőségére,⁴⁴ majd kijelenti, hogy „[m]űvészi kerekdedség és csiszoltság tekintetében bizonyára Bjørnson a győztes”.⁴⁵

Az 1860-as évek végén, történeti alapon, egyfajta szimpátia érezhető Bjørnson⁴⁶ és a norvégok iránt, amit leginkább a parasztnovellákból kiolvasott kedvező norvég nemzetkarakterológia formál. Noha az *erkölcstelenség*, *sötétség*, *különcség*, *betegesség*, *komorság*, *magányosság* kliséi is jelen vannak az északi írókkal kapcsolatos diskurzusokban, Bjørnson prózáit és személyét illetően leginkább az irodalmi alkotásokból megképzett idealizált, szabadság- és természet-szerető norvégkép jellemző. Ibsen műveinek magyar térhódítása Bjørnson munkáinak, illetve a korábban kialakult északkép átértelmezésével jár, és háttérbe szorítja Bjørnson írói tevékenységét és hírnevét. Az 1890-es évektől több ízben vetélytársakként utalnak a sajtótermékek rájuk. Egyre jobban kiéleződik az ellentétesség mind műveiket, mind személyiségüket, kinézetüket illetve: míg Bjørnsonhoz az *energikusság*, *életteliség*, *népiesség*, *melegség* kötődik, addig Ibsenhez a *magányosság*, *betegesség*, *különcség*, *hidegség*, *sötétség*. A kettejük közötti sorrend megfordulásában Bjørnson nemkívánatos politikai tevékenysége is közrejátszik, és egyre inkább Ibsen mutatkozik irodalmi/színházi szempontból fontosabb norvég írónak a magyar sajtóban.⁴⁷

1. A norvég író nevét a főszövegben norvég helyesírásnak megfelelően, a sajtócitátumokat pedig a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.
2. *Björnson Björnstjerne*. Magyarország és a Nagyvilág 1869. 6. sz. 64–65, 64.
3. Uo.
4. A Björnson-afférral kapcsolatban: Bölöni György: *Ady a „halottak élén”*. Korunk 1934. 5. sz. 333–339, 336.; átfogóbban és részletesebben Beretzy Ágnes: *Björnstjerne Björnson és Magyarország*. Valóság 2001. 2. sz. 62–74.
5. Tapodi Zsuzsa: *Imagológia: kérdések, módszerek, törekvések*. In: Uő (szerk.): *Imagológiai olvasókönyv*. Scientia, Kvár, 2016. 17–28, 23. [Kiemelések tőlem, A. V. Ö.]
6. Joep Leerssen: *Imagológia: történet és módszer*. (Ford. Ajtony Zsuzsanna) In: Manfred Beller – Joep Leerssen (szerk.): *Imagológia: A nemzeti karakterek kulturális konstrukciói és irodalmi reprezentációi*. (Ford. Ajtony Zsuzsanna) Scientia, Kvár, 2014. 37–54., leginkább 46–51. (A továbbiakban Leerssen 2014.) Ezen kívül hasznosnak találtam az ugyanitt megtalálható fejezetet (*A nemzeti karakter poétikája és antropológiája*. 55–69.), amelynek képekkel és a karakterre összpontosító kiegészítéseképp lásd Joep Leerssen: *Anthropology and the Nation: Character and Climate in the Seventeenth Century*. In: Uő: *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006. 52–70. (A továbbiakban Leerssen 2006.)
7. Leerssen 2014. 46.
8. *Norvég életképek*. A Népbarát, 1865. 49. sz. 585. A három elbeszélés ugyanitt: *Veszélyes leánykérés* (585–586.); *Az apa* (586–587.); *Tájszokás* (587.).
9. Bövebben l. Inga Henriette Undheim: *bondefortelling*, Store norske leksikon, <https://snl.no/bondefortelling> [2021. február 17]
10. Björnson Björnstjerne: *A halászleány*. (Ford. Csukási József) Magyarország és a Nagyvilág 1869. 5–17. sz.
11. *Björnson Björnstjerne*. Magyarország és a Nagyvilág 1869. 6. sz. 64–65, 64.
12. Uo. 64.
13. Uo. 65.
14. „A vadul fenséges északi természet, melynek körében nőtt fel, gyermekkorra óta mélyen a lelkébe vésődött. Zordon világ környezte: nagy bércek, mély árnyat vető sziklafalak, bozótos hasadékok, magányos rónák, fenyvesek s a hóolvadáskor folyóvá dagadó és pusztító patakok. Ehhez járultak a hosszú téli esték, melyekben mind e tárgyak mesés alakokat öltenek, úgyhogy például a hegyek bizzar óriásoknak látszanak.” *Björnson*. Fővárosi Lapok 1879. 287. sz. 1384.
15. (-i): *Krisztianiából*. Fővárosi Lapok 1894. 207. sz. 1777.
16. Dr. Heinrich Gusztáv: *Az ujkori humoristák*. Fővárosi Lapok 1877. 176. sz. 850–851, 851.
17. Kövy Béla: *Egy király gondolatai. (II. Oszkár könyvéből)*. Fővárosi Lapok 1888. 351. sz. 2584–2586, 2584.
18. *Norvég drámái újdonságok*. Fővárosi Lapok 1886. 308. sz. 2253.
19. Péterfy Jenő: *Két norvég dráma*. Budapesti Szemle 1887 126. sz. 50. köt. 427–444, 427.
20. Kürthy Emil: *Nora szerzőjéről*. Pesti Hírlap 1889. 273. sz. 1–2.
21. Uo. 1.
22. Uo.
23. „Björnstjerne Björnson, bár szintén norvég minden ízében, de modern tárgyú színműveinek szerkezetében a nyugati színpadi technika iskolájának hatása félreismerhetetlen, míg Ibsen jelenetése egészen új irányú, olykor bizzar, sőt néhol kezdetleges, de mindig egyéni, jellemzetes és érdekes. / A két norvég költő abban is lényegesen különbözik egymástól, hogy míg Björnson műveit az emberbaráti szeretet mindent kiengesztelő szelleme hatja át és jósszerűen hirdet egy jobb kort, Ibsen tántoríthatatlan bíró, ki fürkészi, üldözi, sújtja a társadalom kinövéseit.” (Uo.)
24. *A társadalom támaszai*. Fővárosi Lapok 1890. 107. sz. 787–790, 787.
25. *A társadalom támaszai*. Pesti Hírlap 1890. 107. sz. 1–4.
26. Uo. 4.
27. Terjedelmi okok miatt részletesen nem térek ki Björnson drámaírói tevékenységére, amely esetében hangsúlyosabbá válik az író érzékenysége a társadalmi problémák és feszültségek iránt.
28. A Frithiof-monda hírességéről, jelentőségéről, a svéd irodalom magyarországi recepciójáról lásd Mádl Péter – Annus Ildikó: *A svéd irodalom magyarországi fogadtatása a kezdetektől 1900-ig*. Argumentum, Bp., 2019. 45–79.
29. *Egész az északi sarkig*. Székely Nemzet 1890. 86. sz. [sz.n.]; *Egész az északi sarkig*. Kecskeméti Lapok 1890. 23. sz. 1–2, 2.
30. *Hymen*. Fővárosi Lapok 1892. 285. sz. 2123; *Hymen*. Fővárosi Lapok 1892. 232. sz. 1719.
31. *Ibsen és Björnson*. Fővárosi Lapok 1893. 236. sz. 1926–1927.
32. Uo. 1926.
33. Uo.
34. Uo.
35. Uo.
36. Terjedelmi hiány miatt nem térek ki részletesebben a kinézet és jellem kapcsolatára, izgalmas fiziognómiái és a (nemzeti) karakterre vonatkozóan l. Verso 2020. 2. sz., illetve vö. Joep Leerssen: *The impact of physical anthropology*. In: Leerssen 2006. 209–215.
37. *Ibsen és Björnson*. Fővárosi Lapok 1893. 236. sz. 1926–1927, 1926.
38. Az ibsenizmusról, ennek betegségképéről l. Asztalos Veronka-Örsike: *Egy sokk megszéllidítése. Ibsen korai magyar recepciója*. Irodalomismeret, 2019. 2. sz. 82–88.
39. *Ibsen és Björnson*. Fővárosi Lapok 1893. 236. sz. 1926–1927, 1927.
40. *Ibsen és Björnson*. Pesti Hírlap 1893. 238. sz. 13.
41. Ezzel kapcsolatban l. Asztalos Veronka-Örsike: *Színészi vendégjáték mint újrateremtés. Eleonora Duse 1892–93-as budapesti Nóriái*. Verso 2019. 3. sz. 28–40.

42. Wildner Ödön: *Björnson társadalmi színműveiről*. Budapesti Szemle 1900. 288. sz. 104. köt. 321–356, 354. 43. Uo. 355.
44. „Ebből folyik dolgozási módjok különbsége is. Björnson az actióban, dictióban gazdag synthetikus drámát műveli, (bár az *Erónkón fölül* első része az analitikus dráma kitűnő példája), Ibsen a lélekbuvárlatba merülő, finoman árnyaló, de színpadon mindig hatástalanabb analitikus drámát. Björnson eszmekőre ugyan egészen modern, formában, technikában azonban régi nyomokon halad. Mint új formák, mint új stílus kezdőjét kétségtelenül Ibsent illeti az elsőség.” Uo.
45. Uo. 356.
46. Nem foglalkozom terjedelmi okokból politikai szerepvállalásával, amely meghatározza magyar befogadástörténetének éles kettősségét, az író és közszereplő megítélését.
47. Ebben az értelemben izgalmas az Ibsen leveleit tartalmazó kötet: Julius Elias – Holvdan Koht (szerk.): *Henrik Ibsen levelei*. (Ford. és bev. G. Beke Margit) Fővárosi Könyvkiadó R. T., Bp., 1923 (Documenta Humana), amelyből kitűnik, hogy a két író hogyan viszonyult egymáshoz. Személyes nézeteltéréseiket a szerző a két író jellembeli különbözőségével magyarázza.

